

הסאטירה הלאומית וקורבנה

פוליטיקה של רוב ומיעוט לאומי ב'בנערינו ובזקנינו'
מאת ש"י עגנון

חנן חבר

סאטירה אוניברסליסטית וסאטירה פוליטית

את סיפורו הסאטירי 'בנערינו ובזקנינו' פרסם עגנון לראשונה בכרך השישי של כתב־העת התקופה, שראה אור בווארשה בראשית 1920. היה זה מאמץ סיפורי רחב־היקף, שבו פרש עגנון יריעה גדולה ומגוונת של חיי היום־יום של יהודי גליציה בראשית המאה העשרים. במרכז הסיפור עומדים אירועי הבחירות הכלליות לפרלמנט בווינה, כירת אוסטרו־הונגריה, שנערכו בגליציה במאי 1907. לקראת בחירות אלו הציגו גם הציונים בגליציה את מועמדיהם לפרלמנט. בכך הם פתחו חזית של עימותים פוליטיים עם חלקים אחרים בציבוריות היהודית בגליציה, ובמיוחד עם חוגי המתבוללים.

הסיפור מגולל פרשה של פוגרום, שהתחולל באותה עת בפיטשיריץ, שהיא כנראה מונאסטריץ, הסמוכה לשבוש, הלא היא בוצ'אץ, עיר מולדתו של עגנון.² הפרעות ביהודים מיוצגות בסאטירה כרגע של מבחן לעומק אמונתם הלאומית ולמידת מחויבותם של ציוני גליציה. התנהגות הציונים באירועי הפוגרום מאירה באור סאטירי את מאמצייהם הפוליטיים בתקופת הבחירות. מלוויו של ד"ר דוידזון, המועמד הציוני שנכשל בבחירות בשבוש, אמנם נועקים להציל את יהודי פיטשיריץ מן הפוגרום, אך

1. ש"י עגנון, 'בנערינו ובזקנינו', התקופה, סנת-אדר, ספר שישי, וארשה תר"ף, עמ' 23–94. בהמשך עיבד עגנון את הסיפור פעמיים, עיבוד נרחב לקראת הכללתו במהדורת שלושת כרכים ועיבוד קל יותר לקראת הכללתו במהדורת 'כל כתבי'. על חילופי הגירסאות ראה: י' הלוי־צוויק, תקופת גרמניה (1914–1924) ביצירתו של ש"י עגנון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ח, עמ' 240–246. הדיון להלן מוסב רק על הנוסח הראשון בהקשרו ההיסטורי והתרבותי של חיבורו ופרסומו.
2. א"י ברוור, 'בנערינו ובזקנינו במסגרת חיי מחברו', בתוך: ב' קודצווייל (עורך), יובל שי, רמת־גן תשי"ח, עמ' 39–47; א"י ברוור, 'בנערינו ובזקנינו לש"י עגנון', האומה, כרך 39, חוב' 1 (דצמבר 1973), עמ' 59–62; פ' לבנת, 'השתקפות התקופה מתוך "בנערינו ובזקנינו" ו"סיפור פשוט" לש"י עגנון', מעלות, גיליון 2, שנה שמינית (אוקטובר 1976), עמ' 47–51. המאמרים כוללים חומר עשיר על ההקשר ההיסטורי והביוגרפי של הסיפור.

עד מהרה מתברר כי ההר הוליד עכבר, והכרוזתיהם הלאומיות הנמרצות מתגלות כחסרות כיוון. במקום להיחלץ לעזרת היהודים הם מעדיפים את האלטרנטיבה הקוסמת של סעודה שמנה, ואת עיקר מרצם הם משקיעים בארגון נשף ציוני. לעומת זאת מי שנוטל על עצמו אחריות אישית לגורל היהודים, ואף משלם על כך במאסר ממושך, הוא דווקא אלכסנדר, איש הבונד ומפעילי ההגנה העצמית. הניגוד המשוער בין רוממות הכרוזתיהם של הציונים המקומיים לבין גורלו המר של אלכסנדר הפרולטאר עומד במרכזה של הסאטירה, המתארת את חיי הציונים בגולה הגליצאית כחיים של זיוף ושל עליבות.

הסאטירה של עגנון מצליפה ללא רחם בגלריה רחבה של דמויות, בעיקר של ציונים מקומיים. עגנון לא נמנע מלכוון את חיציו אל דמויות ממשיות בחיי גליציה של אותם ימים. ד"ר דוידוון הוא הפרוטוטיפ של ד"ר נתן בירנבוים, ממנהיגי ציוני גליציה, ואילו סבסטיאן מונטג הוא הפרוטוטיפ של ראש העיר שטרן.³

התכונות העיקריות שבגללן תוקפת הסאטירה את קורבנותיה מתפרשות על פני קשת רחבה של אפשרויות. מרביתן של תכונות אלו שאובות מן המסורת הענפה של הסאטירה. נמצא כאן את הנוכל ואת הרמאי הערמומי, את האופורטוניסט, המסתגל לכל מצב עניינים חדש, וכמובן את כל בעלי התאוות הגופניות, החלל בבעלי התשוקה המינית חסרת המעצורים וכלה במשועבדים לתאוות המזון המשכיחה מהם כל מחויבות. אלה הן תכונות מגוונות שנלוזותן אינה זקוקה לראיה כלשהי. עגנון מפעיל באינטנסיביות קריטריונים מורליסטיים בעלי סטטוס אוניברסלי, ובאמצעותם הוא שופט את קורבנותיו לשלילה ומוקיע אותם באורח בוטה ונחרץ.

קורבן אופייני לעמדה סאטירית זאת הוא לוי כהן, נשיא ציוני פיסטשירץ. בנאמו בנשף הציוני, הנערך כסיום אירוני לעלילת הפוגרום ולנסיעות ברכבת בין שבוש לפיסטשירץ, הוא משווה את הנשף לגלות, ואף מציין כי כשם 'שאחרי הנשף יבוא יום בהיר בשחקים, כן יבקע כשחר אורנו וארוכתנו מהרה תצמח וכו'.⁴ הביקורת הסאטירית על המליצות הנפוחות מנומקת כאן באמצעות החידוד הלשוני שבכפל המשמעות של המלה 'נשף': למשמעות הראשונית של נשף כלילה מתלווה, כמובן, גם המובן של גלות כחגיגה, הניצב כאן בסתירה חריפה למשמעות השלילית, המוסכמת, של הגלות. האפקט הסאטירי המידי מיוסד כאן על בורותו הלשונית של הדובר. אך עם זאת, גם אם קרא את נאמו בעברית, הרי העובדה כי הוא אינו דובר עברית מסירה ממנו למעשה אחריות על הכשל הלשוני וחוצצת במידת מה בינו לבין תפקידו כקורבנו הסאטירי של המספר. בהחלט אפשר להעלות על הדעת קריאה אפשרית של הסאטירה אשר לא תחמיר כל כך עם הנשיא, ואשר תגרוס כי הבלבול הסמנטי שאליו נקלע מקורו רק באידיעת השפה העברית ולא באיזה פגם מהותי של אישיותו.

אבל עגנון ממוג כאן יחדיו את הביקורת על מגוחכות הנשיא עם ביקורת ספציפית על עמדותיו הפוליטיות בשאלת הגולה. הקול הסאטירי בסיפור שואב את תוקפו משני

3. א"י ברור, 'בנערינו ובוקנינו במסגרת חיי מחברו', עמ' 40.

4. 'בנערינו ובוקנינו', התקופה, עמ' 92.

מקורות סמכות שונים ובלתי קשורים בהכרח. המנגנון הסאטירי, המעמיד קני מידה ובוחר באמצעותם מגזר מסוים של מציאות אנושית, משלב כאן שני קריטריונים שונים: הראשון, הגלוי יותר, חושף את מומיה של החברה היהודית בגליציה, ובמיוחד את פעיליה הציונים, על ידי החלתן של גורמות אוניברסליות היפות לכל מקום וכמעט לכל שעה. אך המנגנון הסאטירי הזה כולל בתוכו גם גורם המערער את נחרצותו, שכן הביקורת הסאטירית תלויה במידה רבה גם בפרספקטיבה הפוליטית הספציפית שממנה מוצגים האירועים. מה שעלול להיראות כנלעץ וטעון ולזול מן הפרספקטיבה של שלילה מוחלטת של הגלות, ולכן גם יציג כאבסורדית את השוואת הגולה לנשף, יכול להיראות באור מתון יותר מפרספקטיבה של תפיסה פוליטית ציונית אחרת. חגיגה כמשמעות נלווית של 'נשף' יכולה להגדיר את הגלות גם כאירוע תרבותי, התורם להכשרתם התרבותית של ציוני הגולה, האירוניה הלשונית העולה מדבריו של הנשיא מצניעה בתוכה לא רק גיבוי והלעגה כלליים, אלא גם ביקורת פוליטית קונקרטיית. בנוסף לבוז העקרוני כלפיו חושף כאן נאומו הנלעץ של הנשיא את עקבותיו של עימות פוליטי שהטקסט העגנוני מקיים אתו. עגנון אינו תוקף כאן רק את בורותו של הנשיא, אלא משלב אותה עם הוקעתו כתומך של עמדה פוליטית ציונית, שנקטה יחס פשרני ביחס לשלילת הגולה.

לייצוג כפול כזה זוכה גם דייכסיל, ראש אגודת הסטודנטים היהודים בשבוש, המוצג בסיפור כמי ששמו (דייכסיל) מעיד על כסילותו. דייכסיל הוא דמות בעלת תכונות שליליות מובהקות: הוא פחדן, המסתתר מאחורי גבו של חמדת בעת ההיתקלות עם חבורת השיכורים; הוא חסר לב, המתנער מאחריותו לאחר שפשי שיינדל, ארוסתו של אלכסנדר הבונדאי, נתעברה על ידיו; או מאחו עינים, המבקש לפסוק בשאלות הברה הנכונה מתוך בורות מוחלטת בשפה העברית בכלל ובנושא זה בפרט. אבל יחד עם זאת הייצוג הסאטירי האוניברסלי של פחדנותו, של בורותו, או של שפלותו של דייכסיל כלפי פשי שיינדל, מערב בתוכו גם התקפה על התנהגותו הלאומית. כך, למשל, הסתרתו מאחורי גבו של חמדת במהלך העימות האלים עם השיכורים מנומקת בסיפור באורח כפול: מצד אחד היא ביטוי לפחדו מנקמתו של אלכסנדר, שנחלץ לעזרת הציונים המבוהלים, אשר יעניש את דייכסיל על התנהגותו השפלה כלפי פשי שיינדל, וגם עדות נוספת ליומרתו חסרת הכיסוי. אבל מצד שני פחדנותו של דייכסיל היא גם ביטוי לעמדה לאומית פסיבית, אשר אינה מעמידה במקום הראוי את אידיאל ההגנה העצמית. שכן משנשמעת הקריאה 'לעבודה חברים!', כדי לצאת ולהתגונן בפני מחוללי הפוגרום, 'מר דייכסיל היה חיזור כמת, לקול הקריאה קם ראשונה לצאת'.⁵ אבל כשמתחיל העימות עם השיכורים המתנפלים, הוא נוטש את המאבק איתם ומסתתר מאחורי חמדת:

פתאום צץ אלכסנדר מתוך פנה חבויה, מר דייכסיל התחבא מאחורי.
אלכסנדר לטש עיניו עד כי נבהלתי למראיהן. כמעט שכחתי, שאנו מוקפים
מכל-צד המון פרוע ושכור.

'הגני בידך! - נשמע פתאום קולו של דייכסיל - הרגני נא הרוגני'
אלכסנדר הקיש שן בשן, ירק בפניו ואמר:
'בפעם אחרת-!'⁶

אמנם רק לאחר שהפורעים הונסו על ידי אלכסנדר תוזר דייכסיל לתפקודו הלאומי: 'גם מר דייכסיל התעורר. כשר צבא פקד את המחנה'.⁷ ואכן הסאטירה גם מגחכת את פחדנותו של דייכסיל, הן בעת היציאה למערכה והן בשלב ההתעשתות שבו הוא עוטה את מסכת שר הצבא. אבל דייכסיל אינו מופיע כמי שנוטש את המערכה לחלוטין. הסאטירה אינה מציגה אותו כפחדן אבסולוטי, אלא כמי שפועל על פי הייררכיה - מגונה - של פחדים. הפחד מן הפורעים הוא אמנם עז, אבל כל זמן שאלכסנדר איננו נראה בסביבה, הפחד אינו עוצר את דייכסיל מלצאת אל המערכה הלאומית. אבל עם הופעתו של אלכסנדר מתברר, שהפחד הפרטי מאלכסנדר רב יותר מן הפחד מן הפורעים, ואז מקדים דייכסיל את ענייניו הפרטיים לעניין הלאומי ונוטש למענם את ההתגוננות הלאומית. גם תורתו לתפקוד הלאומי כ'שר צבא' התאפשרה בזכות הכרותו של אלכסנדר, 'בפעם אחרת', וכן מפני שאלכסנדר, המובל אחר כך בידי השוטרים, נעלם מן הזירה במהלך הרדיפה.

הסאטירה על 'עבודת ההווה' הציונית

לאוניברסליזם הסאטירי של עגנון יש אם כן גבולות משלו. מתחת לחזות של הסאטירה האוניברסליסטית מתקיים גם מהלך סאטירי מהופך. אל תוך הסאטירה האוניברסליסטית מגיב עגנון סאטירה פוליטית קונקרטית. לעומת הקריטריונים חובקי הכל, המיוסדים על דמותו העקרונית של 'האדם הטוב והראוי', מעמיד עגנון סאטירה המיוסדת על קריטריונים ספציפיים יותר, שתוקפם בא להם בגלל המשמעות הפוליטית הספציפית שנודעת להם ברגע היסטורי מסוים. עגנון נוקט אם כן בעת בעונה אחת מהלך כפול של דבר והיפוכו. מצד אחד הוא כותב סאטירה אוניברסליסטית, שכוחה יפה לכל מצב היסטורי או פוליטי, ובכך הוא מייצר לעצמו מראית עין של ניטרליות כביכול; מעין סמכות אוניברסליסטית, א'היסטורית, שכדי לאשר את תוקפה וכוחה היא אינה תלויה בנסיבות קונקרטיות. אבל מצד שני הוא מממש בסאטירה שלו גם מהלך הפוך בדיוק. לעומת החזות הניטרלית, הלא אינטרסנטית, של מי שרק מצביע על פגמים אנושיים שעליבותם וצביעותם הינן גלויות לעין כל בכל מקום ובכל זמן, פועל עגנון גם כבעל אינטרס פוליטי, קרוב ומעורב, המכיר יפה את גיבורי הפרשה, קשור בעברם כמו בהווה שלהם וזוכר להם

6. שם, עמ' 37-38.

7. שם, עמ' 38.

מעשים ואירועים ומשליך מהם לאירועים האקטואליים.⁸ בכך פועלת הסאטירה שלו גם כאקט פוליטי המשרת אינטרס פוליטי מסוים בסיטואציה היסטורית ספציפית. 'בנצ'רינו ובוקנינו' נכתב בשמה של עמדה פוליטית ציונית של שלילת גולה רדיקלית, שראתה בחיי הגלות את הגורם העיקרי לניוולם ולניוונם של היהודים. כסאטירה הוא ערוך כהתקפה שיטתית על אותה גירסה ציונית מתונה יותר, שהתפתחה באותה עת בציונות המזרח-אירופית. לעומת שלילת הגולה ושעבוד כל המשאבים הציונים ל'עבודת העתיד', כלומר למען חיסול הגולה ולמען בנייתה של המולדת החדשה בארץ-ישראל, התגבשה אז גם עמדה ציונית, שהכירה בחשיבות הלאומית של 'עבודת ההווה' בגולה וכפרה בעליונות המוחלטת של התביעה לגייס את כל הכוחות למען ארץ-ישראל, תוך התעלמות מן הצורך לקיים בגולה חיים יהודיים לאומיים בתקופת ביניים, שיכולה להתארך. עמדה זו חוזקה בוועידת הלסינגפורס שערכו ציוני רוסיה בדצמבר 1906, שבסיומה התקבלו החלטות התומכות במאבק לזכויות היהודים כמיעוט לאומי והוכרה חשיבותה של 'עבודת ההווה' בגולה.⁹ ולכן התיאור המובא בסאטירה, המזהה בין הגולה לבין נשף, כלומר כדבר ראוי שאפשר אף להתענג עליו, אינו רק עדות לבורותו של דייכסיל, אלא גם ייצוג מלעיג של עמדה פוליטית ציונית קונקרטי, המשלימה במידת מה עם המשך החיים בגולה, וככזו היא נשללת כסאטירה של עגנון.

אלא שהקול הסאטירי של הסיפור, המעמיד בחזיתו את האמירה האוניברסליסטית, מסתייע בסמכותה כדי להבליע אל תוכה גם את אמירתו הפוליטית; הסאטירה הפוליטית כפופה לסאטירה האוניברסליסטית. לשם כך היא מציגה בחזיתה דיכטומיה ברורה בין טובים לרעים, בין נעלים ונלעגים, ואילו את הביקורת הקונקרטיה היא מגניבה בעקיפין. ולכן, כדי לבסס את הגיוני הציוני הרדיקלי נגד מחייבי הגולה הציונים, מסתייע הסיפור אפילו באלכסנדר הבונדאי, אמנם מתנגד לציונות אבל גיבור נעלה. גם דמותו של אלכסנדר מבצרת את הדיכטומיה האוניברסליסטית של טובים ורעים, אבל תוך כדי כך - בתבנית הקבועה של הסיפור, המחפה על האינטרס הפוליטי באמצעות רטוריקה אוניברסליסטית - היא משמשת לגיוני הציונים הפשרנים והפחדנים. שכן אלסנדר, האנטי-ציוני, מתגלה בפועל כציוני ראוי, המגיב בגבורה להתקפות הפורעים וכמי שפרנסתו היא מעבודת כפיים שמממשת את החזון הציוני הרדיקלי של היהודי החדש יותר מציוני 'עבודת ההווה'.

בהתקיפו אופציה זאת של 'עבודת ההווה' כמושא להתקפה סאטירית, נגע עגנון באחד הנושאים השנויים ביותר במחלוקת בתנועה הציונית של ראשית המאה:

8. על מעורבותו האישית של עגנון בפוליטיקה הציונית בגליציה ועל אכזבתו ממנה בימים שלפני עלייתו לארץ ראה, למשל י' כהן, 'בוצ'אץ' של עגנון', מאזנים, כרך ל, גיליון ה-1 (1970), עמ' 422-430. על ראש העיר שטרן כתב עגנון לדוד זכאי: 'בנעורי כמעט הושיבני בבית האסורים, בשביל מעשה ציוני שעשיתי נגד הפולנים בני דת משה, אלא שחזר בו קודם למעשה כדי שלא יעשני מרסיר בלע"ו'. ערב שבועות תרצ"ט, ידיעות גנוזים, 70 (תשל"ל), כרך ד, שנה שמינית, עמ' 608.

9. ש' אלמוג, ציונות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 130-173.

התמיכה בעבודה תרבותית ובפיתוח של תודעה ותיבועה לזכויות לאומיות בגולה, תוך ויתור על הדחיפות של הגשמת הריכוז הטריטוריאלי בארץ-ישראל. כבר שורות הפתיחה של הסיפור המתארות את רגעי הפרידה מדוקטור דוידזון, הלא הוא ד"ר נתן בירנבוים, שנכשל בבחירות שנערכו בגליציה ב־1907, מסמנות בבירור את ההקשר הפוליטי של הסאטירה ואת קורבנותיה הספציפיים. נתן בירנבוים, ד"ר דוידזון שבסיפור, שטבע לראשונה את המונח 'ציונות' והיה לימים ממתנגדיו של הרצל, היה מחסידיה הנלהבים של 'עבודת ההווה' בגולה. בגלגוליו האידיאולוגיים המפותלים, שהביאוהו לבסוף עד להתנגדות לציונות, תמך בירנבוים, ממש באותן שנים ראשונות של המאה, בהשגת אוטונומיה לאומית ליהודי הקיסרות האוסטרו-הונגרית רבת-הלאומים.¹⁰ התודעה הלאומית היהודית התפתחה בגליציה תוך עימות והשפעה של מיעוטים לאומיים אחרים שהתקיימו ברחבי הקיסרות. לעומת יהודי רוסיה, בלטו יהודי גליציה בהשיגהם היחסיים בתחום השוויון האזרחי. הקמת ממשלה חדשה באוסטריה ב־1906, והתקווה לדמוקרטיזציה שהביאה אתה, עוררו אצל הציונים שם מגמות פוליטיות חדשות שחיוקו את תומכי 'עבודת ההווה', שראו עתיד פוליטי ליהודים גם בגולה.

בוועידה הציונית שנערכה בקראקוב ביולי 1906 נשמעו קולות ברורים אשר תבעו הקמתה של מפלגה שתשאף 'לארגון פוליטי של יהודי אוסטריה במסגרת הממלכה לשמירת עצמאותם הלאומית ולפיתוח הזכויות התרבותיות, הפוליטיות והכלכליות של העם היהודי באוסטריה'.¹¹ מתנגדי הרעיון בתוך המתנה הציוני הדגישו, כצפוי, כי אין לחפש בגולה פתרון לשאלת היהודים. כמו כן, גם מכיוונם של חוגי המתבוללים נשמעה ביקורת חריפה על מגמה פוליטית זאת של פעילות ציונית בגולה, ובהמשך לוותה ביקורת זאת במלחמת חורמה פוליטית. אך בניגוד לוועידת הלסינגפורס, אשר יצאה בהחלטות דומות בנושאי המאבק לזכויות היהודים כמיעוט לאומי והכירה בחשיבותה של 'עבודת ההווה' בגולה, היו לוועידת קראקוב בגליציה גם תוצאות של ממש. בבחירות הכלליות שנערכו, כאמור, במאי 1907 צברו הציונים כוח פוליטי ניכר, ומגמת התמיכה באוטונומיה הלאומית, אשר תישא גם את דגל הציונות, הלכה וגברה.¹²

העימות המתנהל בין הטקסט של עגנון לבין המציאות החברתית והפוליטית של החברה היהודית בגליציה בראשית המאה הוא, אם כן, עימות בין כוחות פוליטיים. הזלזול הארסי שמפנה עגנון כלפי הניפוח והכזב המאפיינים את החיים הציוניים בגליציה של ראשית המאה הוא ביטוי למאבק כוחות בין תפיסות שונות של המעשה והמחשבה הציונים. עגנון, המפרסם את סיפורו ב־1920, אינו מטיח את דבריו מנקודת מבט אובייקטיבית נטולת אינטרס. הבחירה בו'אנר של סאטירה ארסית לצורך טיפול ספציפי כל כך בפוליטיקה היהודית הגליציאית ממרחק של שלוש עשרה שנים קשור

10. "דורון, הגותו הציונית של נתן בירנבוים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 12.

11. נ"מ גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה 1857-1918, ב, ירושלים 1958, עמ' 526.

12. שם, עמ' 192-194, 522-528.

לכך, כי ממש באותה תקופה חזרה האופציה הפוליטית של קיום יהודי כמיעוט לאומי בגולה למלא תפקיד חשוב בזירה של התרבות והפוליטיקה הציונית.¹³ בגליציה עצמה לא שכחו עדיין הדי מלחמת העולם הראשונה ואתם גם הדי הגורל האכזר של פרעות ורדיפות שנפל בחלקם של היהודים, שהיו נתונים בה בין הפטיש הפולני לבין הסדן האוקראיני. הפוגרום שפרץ בלבוב בנובמבר 1918 טרף כמעט לחלוטין את קלפיה של הפוליטיקה הציונית, שביקשה לשמור על ניטרליות בסכסוך הלאומי על השלטון בגליציה, שהתגלע שם עם התפוררותה של הקיסרות. מצוידיים בתקוות כי המשטר הפולני החדש יעניק להם זכויות לאומיות, הגיעו נציגי משלחת גליציה לוועידת השלום בפאריס, ובה, לצד משלחות יהודיות ואחרות, ביקשו לממש את אחד החזונות העיקרים של ועידה זאת, אשר בהשראתו של וודרו וילסון נשיא ארצות-הברית, ביקשה להגדיר ולבסס את זכויותיהם הלאומיות של המיעוטים הלאומיים הרבים באירופה. תקווה זאת לקיים שווה זכויות של מיעוט לאומי היוותה אז, בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה, איום ממשי על האידיאולוגיה הציונית המרכזית של שלילת הגולה.

הסאטיריקן מנהל כאן את מאבקו מתוך אינטרס פרטיקולריסטי מסוים. הפרספקטיבה של מאבקי הכוח שהוא מנהל מחייבת אותנו להתבונן בדרך שבה הוא מגיב ומתמודד עם אלה שנגדם הוא יוצא. כמה מן המנגנונים הספרותיים של 'בנערינו ובזקנינו' יוכלו להתבאר, אם נמקם את היצירה בהקשר של שיח סאטירי המתמודד ב-1920 עם דפוסי העוצמה הספציפיים ועם השלכותיה האקטואליות של שאלת המיעוטים בגליציה בראשית המאה.

הדיונים הפרשניים ב'בנערינו ובזקנינו' הבלוּטו עד כה את המרכיב האוניברסליסטי של הסאטירה. היו שאמנם הצביעו על המגמה הפוליטית שבשמה נכתבה הסאטירה, כלומר הביקורת החריפה נגד הציונות המזויפת ו'עבודת ההווה'.¹⁴ אבל לעומת זאת התעלמו הפרשנים של 'בנערינו ובזקנינו' מן ההשלכות שנודעו לעמדה הפוליטית של עגנון על מבנה הסאטירה. בכל מה שקשור למבנה הסאטירה נותר הדיון עד כה בגבולות השיפוט האוניברסליסטי, ואילו למושג ההיסטורי והפוליטי של הסאטירה לא נועד כל תפקיד אסתטי.¹⁵ בכך חזר עגנון והוצג כמי

13. בכך חזר עגנון על ההתקפה החריפה על הספרות העברית בגליציה ועל התרבות הפרובינציאלית שהצמיחה אותה שפרסם עם עלייתו ארצה. אדוונדון [ש"י עגנון], 'ביבליוגרפיה', על הירחון 'ירושלים', ירחון ספרותי ביבליוגרפיה, שנה שניה, חוברת א-ב, קראקא, הוצאת 'קהלת' (1920), [תרס"ח], הפועל הצעיר, כרך א, גליונות 10-11 (תרס"ח). הרשימה כונסה במעצמי אל עצמי, ירושלים-תל-אביב 1976, עמ' 379-380. ראה ג' קרסל, 'ראשיתו של עגנון ב'הפועל הצעיר'', הפועל הצעיר, כרך ה, גליון לס (תשכ"ח), עמ' 61.

14. ברור, 'בנערינו ובזקנינו במסגרת חיי מחברו', עמ' 46. ראה, למשל: ד' כנעני, 'הנגלות והנסתרות ביצירתו של ש"י עגנון', לוח הארץ, תש"ט, עמ' 164-190.

15. בדבריו על 'בנערינו ובזקנינו' כתב ג' שקד: 'מושאי הביקורת של הסאטירה אינם בונים עדיין את אופיה הקומי של היצירה. אין הם אלא חומרים ביד היוצר. אירגון החומרים הוא שמקנה לה מיטען קומי והוא גם שמעמיק את משמעותה'. אמנות הסיפור של עגנון, מרחביה-תל-אביב 1973, עמ' 73.

שהאיכות האמנותית של יצירתו ניוונה במנותק מן הערכים הפוליטיים שלה. בדרך זו, ביסודו של דבר, הוצגה ביקורתו הפוליטית של עגנון על הפעילות הציונית בגליציה של ראשית המאה כביקורת אוניברסליסטית, שהיא כביכול נטולת אינטרס משל עצמה, ועל כן כמובן גם מוצדקת ותקפה. אך בחינת המבנה של הסאטירה ומערך תחבולותיה יכול להעיד שלא כך הם פני הדברים, וכי סמכותו של הסאטיריקן אינה דבר מה 'טבעי' המבוסס על אמיתות מוסריות א־היסטוריות ובלתי מותנות, אלא תוצר של הבנייה מדוקדקת, הערוכה בחלקה המכריע לאור אינטרסים פוליטיים שהדריכו את הפוליטיקה הציונית בת־הזמן. הסאטירה אינה רק צורה של שיח המשקף את האובייקטים בהקשרם ההיסטורי המדוקדק, אלא גם שיח המייצר ומעצב אותם. ולכן הדובר הסאטירי, וכמוהו גם האובייקט או הקורבן הסאטירי, מובנים ומעוצבים במידה רבה על פי האינטרסים הפוליטיים שפועלים בתהליך התקשורת שמייצרת הסאטירה. כבר הכותרת האירונית של הסיפור, המצטטת הן את דברי משה על הרכב היוצאים ממצרים בדרך לארץ־ישראל (שמות י: 9) והן 'בנערינו ובוקנינו נלך', שירו הנודע של י"ל גורדון המדבר על ההגירה מרוסיה כעקבות הפוגרומים, מדגימה את הדרך שבה מייצר עגנון את הקורבן של הסאטירה שלו לא רק כסתם אובייקט נלעג או בזוי אלא כאובייקט המציית לדפוסים הפוליטיים שאותם הוא מגנה ותוקף. הרמיזות של הכותרת מערבות יחדיו את העלייה לארץ עם ההגירה לארצות־הברית ואילו הייצוג האירוני של הרמיזות הללו תוקף את המשלימים עם תוסר האפשרות למימוש מידי של חזון העלייה לארץ־ישראל, השלמה שאינה מובחנת מן ההגירה הלא־ציונית אל ארצות־הברית. האירוניה של עגנון יוצאת כאן נגד האופציה הפוליטית המפקקת בשלילה הטוטאלית של הגולה ונגד האוריינטציה הלא־ציונית ביהס לסבלות היהודים בגולה. המשך למגמה אירונית זאת ניכר בדרך שבה מתואר מקום מגוריו של אלכסנדר, הבונדיסט האנטי־ציוני, שהוא הדמות החיובית ביותר בסיפור, דווקא במונחה של ארץ־ישראל ובציון מפורש של כמיהתו לעלות ארצה. גם סיפור הפוגרום בפיטספריץ לא נועד רק ליצור הזדמנות לחשיפה ביקורתית ומלעגיגה של המלל הריק של ציוני שבוש. לא פחות מכך בונה הסאטיריקן את קורבנו כמי ששוגה באשליה הפוליטית הבסיסית שתלו אז ציונים גליציאים בדמוקרטיזציה של החיים באוסטריה בחסותה של וינה הבירה.

מספר הסאטירה כקורבנה

בכך חותרת הסאטירה של עגנון תחת אושיותיה שלה. מהלך זה ניכר במידה רבה באמצעות הניצול שהיא עורכת בסמכותו של המספר הסאטיריקן. המספר חושף עצמו לעינו הביקורתית של הקורא כבר בפרק הראשון של הסיפור. בעת ובעונה אחת הוא גם זה המבטא את אמונתו בעקרונות הצדק של הדמוקרטיה האוסטרית וגם זה המתאמץ באורח נלעג ודחוק לתרץ את מפלתו של דוידזון בעטיין של האינטריגות של ראש האורחים. האפקט כי המספר עצמו שבו בעולם לא ריאלי ונלעג של אשליה פוליטיות אף מתעצם כאשר הוא פורש את הפנטסיה שמפתחים הציונים, כי

אדולף שטאנדר, ראש הקלוב הציוני בפרלמנט האוסטרי, יצביע בפרלמנט על מעשי השחיתות שאירעו בשבוס נגד הציונים, והמעוות יתוקן מיד. העובדה שהסופר המספר את הסאטירה הוא לפרקים גם אחד מקורבנותיה מתבררת אם כן כנקודת מוצא עקרונית להבנתה. לגבי חלק ניכר מן המקרים אין כל אפשרות להכריע, אם האפקט האירוני טמון כבר בלעגו המודע של המספר או שמא לפנינו מספר נאיבי המנווט על ידי המחבר המקריב אותו למען הקוראים. בקטע ארוך יחסית מגולל המספר הסאטיריקן של 'בנערינו ובוקנינו' בפני קוראיו כמה מעמדותיו ביחס למעשה הכתיבה והסיפור:

קורא נכבד! ידעתי גם ידעתי, כי שאל תשאל, מה היה לו לסופר זה, כי יכתוב דברים לא־כן, האם ראש מיניסטר לו, כי יזכור כל שמות הגנאי, שהטילה מרת גולד בפני מרת זילבר, או שמא כמעשה כל מחברי חיבורים הוא עושה, לכתוב דברים שלא היו ולא נבראו. -

הנה אף אני אומר לך: לא מיניסטר אנכי ולא בן מיניסטר אנכי, גם ברוך ה', לא שם חלקי בין המחברים. אלא כל יום שחריתי, כשאני הולך לבית הכנסת להתפלל, אני עובר לפני האיטליו ואני שוהה שם שעה אחת, כדי לשמוע שיחות הבריות, עמא דבר, כאשר עשה ר' מנדיל לפין, עליו השלום, אשר העתיק משלי שלמה לעברי־טיט"ש, שהיה כסאו עומד שם בחנויות הבשר, למען ספוג את המילים הפשוטות, שמבין כל יהודי.

וזה לך האות, כי רק באמת חפצתי, כי הנה לא ספרתי לך דבר וחצי דבר ממעשי פשי שיינדל והרהורי לבה, ארשת שפתיה ורגשותיה, כי איך אדע מצפוני לבה ואנכי לא ראיתיה ולא דברתי אתה. גם כי אדבר אתה, ודאי לא אקח עמה דברים אשר לא־כן. לעומת זה הארכתי קצת במעללי אנשים, אשר בהשקפה ראשונה אולי יהיו קלים בעיניך - אבל אם אינם חשובים בעיניך, חשובים הם בעיני אנשי שבוס. והמבין יבין.¹⁶

מהו זה שיוכל המבין להבין? מהו זה אשר יהיה קל בעיניו של הקורא ב'השקפה ראשונה', אך יהיה בעל משקל מידי בעיניהם של אנשי שבוס? מהו זה אשר בהשקפה שנייה עשוי להיות בעל חשיבות גם בעיניו של הקורא הספקן, שאינו צמוד להוויתן הטבעית האינטימית של שבוס, שהיא בוצ'אץ' ופיטשיריקן, שהיא כנראה מונאסטריץ'? ובמלים אחרות: כיצד, למעשה, מציע המספר כי חומרים לוקאליים מעין אלה שבהם משופעת עלילת 'בנערינו ובוקנינו' יוכלו למלא תפקיד עקרוני ובעל משמעות כללית יותר?

כדי לחדד שאלות אלה כדאי להדגיש את הסתירות שבין הפואטיקה המוצהרת בקטע זה לבין הפרקטיקה הסיפורית שבו הוא משולב: לעומת ההיצמדות המוכרות כאן לדפוס של מספר־כרוניקן המברך את האל שלא שם את חלקו בין

16. 'בנערינו ובוקנינו', התקופה, עמ' 49.

הסופרים המקצועיים מופיע המספר של 'בנערינו ובזקנינו' בפני קוראיו גם כאמן, פרקטיקן של סיפר אמנותי, שגם מגייס את עטו לטובת המעשה הלאומי. באורה דומה נסתרת גם הצהרתו העקרונית, כי לא סיפר דבר מהרהורי לבה של פשי שיינדל, כאשר עמודים לא רבים קודם לכן הוא חודר לנפשה ומתאר כיצד היא, שהייתה 'ארוסה לאלכסנדר, התחילה מדמה את חתנה לדייכסיל'.¹⁷

ללא קושי רב ניתן להוסיף על סתירות אלו מבחר של סתירות נוספות המעידות על כך כי המספר של עגנון מבסס עצמו בסיפור זה כמי שמתחייב לדבר מה ובמקביל עושה את היפוכו. החזות הנאיבית שלו אינה מתיישבת עם הביקורת המפוכחת שהוא משמיע על בני עמו.¹⁸ התפעלותו חסרת המעצורים מהבלויותיו של הארון 'אני ואפסי עוד' אינה מתיישבת בקלות עם כושר השנינה המרשים שלו. אך עם זאת, יש להטעים, חוסר המהימנות שלו כמספר אין פירושו, כאן, אחידות שיטתית ומסתברת של מוגבלויותיו ומווריותיו. ברות המסורת של הסאטירה המניפואית, עוצבה דמות המספר במרחב גדול של גמישות סגנונית בהיקף ניכר של צמדות מתחלפות, ובעיקר במתח מתמיד של שמירה והתחלפות של זהותו כסופר. לקטע ארס'פואטי זה, כמו לחוליות נוספות בנוסח הראשון של הסיפור, תפקיד חשוב בהבלטת הפרובלמטיות של דמות המספר כסופר. תופעה זאת, הרווחת בכלל הקורפוס הסיפורי של עגנון, זוכה כאן לעיצוב גדוש סתירות, המקשה מאוד על סיכום פרשני מובהק של דמותו. מרחקים משתנים אלה בין המספר למושאו, התנועה המתמדת והמופגנת בעמדותיו, כל אלה ממקדים את תשומת לבו של הקורא בסאטירה הזאת אל קורבנותיה הריאליים במציאות הפוליטית והחברתית של גליציה בראשית המאה, שנותרו בסופו של דבר הגורם היציב יותר בתוכה.

הבלטת שתי נקודות אלה של מתיחות - של סופר פרופסיונלי לעומת סופר כרוניקן ושל חוסר העקביות של המספר ביחסו לאופציה הפואטית של הדירה לחיי הנפש של גיבוריו - מעודדת את קריאתו של הסיפור כטקסט שדווקא מסתייע בסתירות אלה, כדי להעמיד במרכז את שאלת הסופר והקולקטיב הלאומי שבתוכו הוא חי ויוצר. ההקשר ההיסטורי של הבחירות הכלליות שנערכו בגליציה במאי 1907, שבהן הציגו הציונים את מועמדיהם, פרשת הפוגרום בפטישיריץ, שלהצלת יהודיה נזעקו מלווייו של ד"ר דוידזון, והאלטרנטיבה הקוסמת שמצאו הללו בסעודה ולבסוף בארגון נשף ציוני, כל אלה הם כאמור עילותיה של הסאטירה המתארת את הזיוף והעליבות של חיי הציונים בגולה הגליצאית. אך נוסף לביקורת המוסחת כאן במי שתלו תקוות שווא בממלכת הקיסר יש, כאמור, להצביע כאן גם על הקשר סובייקטיבי יותר, שבו בוחן חמדת, הסופר העברי, את זהותו בסיטואציה פוליטית ותרבותית זאת. הרפתקאותיהם הנלעגות של הציונים, כמו מרכיבים אחרים בעולם סיפורי זה, נפרשים מן הפרספקטיבה של חמדת הסופר. גם שיאו המדומה של הסיפור מתקיים כעיקר במישור הספרותי והעיתונאי: אם הנשף הציוני הוא שיאו המדומה של

17. שם, עמ' 26.

18. שם, עמ' 93.

סיפור הפרעות, הרי הרווח האישי המיוחד שזוכה בו חמדת הוא שמכתבו על דבר הנשף התפרסם בעיתון. עגנון עורך כאן, אם כן, תימטיזציה של יחסי הסופר עם העם, תפקידו הלאומיים האפשריים והרצויים, האופציות הפואטיות העומדות בפניו ואלה שהוא מבקש לדחותן.

היוואשותם של גולד ושל זילבר מכוונתם להרצות על אמנות יהודית ועל זמרה יהודית מכיוון שאינם יכולים לשאול את כתבי־העת אוסט אונד וסט מדייכסיל¹⁹ היא עילה מספקת להלענתם. אך לא פחות ניכרת כאן רגישות לטשטוש ערכן של מקוריות ויצירתיות בתרבותו של מיצוט, אשר הקולקטיביזם שלה מגייס באורח מסיבי כל אנרגיה אפשרית לטובת העניין הלאומי ושאר מטרות קולקטיביות. גם חמדת עצמו הוא סופר מתחיל הזוקף בין זכויותו המקצועיות גם את הישגיו כרפורטר. הדמוקרטיזציה המופלגת של הפעילות הרוחנית הנוצרת בשל כך מטשטשת במידה רבה את חשיבות ההייררכיות של איכות מקצועית.

תבנית תרבותית זאת של טשטוש זהותו הפרופסיונלית של הסופר יכולה לחשוף ולנמק בה גם את כפל הדמויות שבהן מופיע בסיפור חמדת הסופר. בהכרתו הארס־פואטית הבלטי הסאטיריקן את הפרובלמטיות של תפקידו הלאומי של הסופר. ואילו בסיפור עצמו מתפצל חמדת לשתי דמויות המשתפות ביניהן פעולה. דמות אחת היא זו של טשאסקס הצעיר, המשמש כקורבנה של הסאטירה המצביעה על שביעות רצונו מן ההישג הספרותי שבשיריו ההולכים ונדפסים בהמצפה.²⁰

אך לתוך הסיפור משולבת גם הפרספקטיבה של עגנון הוותיק, מחברם של 'מעשה ר' גדיאל התינוק' או של 'והיה העקב למישור', הנפגש ב־1907, שלוש עשרה שנה לפני פרסומו של הסיפור הראשון וחמש שנים לפני פרסומו של השני, עם מר הופמן, נכדה של קריינדיל טשארני, ועם ניניה. נראה שגם פרספקטיבה זמנית כפולה זאת יכולה לנמק את המרחב הגמיש והבלתי מוגדר של מספר המשמש בעת ובעונה אחת גם כסאטיריקן וגם כקורבן. העובדה כי חמדת הסופר, שהוא מספר וקורבן סאטירי כאחד, לועג ומלעיג על עצמו בעת ובעונה אחת ממוגת בקולו של הסאטיריקן האובייקטיבי גם מרכיב פרטיקולריסטי, קרוב ומעורב. קני המידה המופעלים על ידיו של קול סאטירי זה נגזרים, אם כן, גם מהכרעות ספציפיות יותר, הקשורות ישירות לסיטואציה התברתית והפוליטית שעליה נסבה הסאטירה. העיוות הסאטירי מתפתח כאן תוך סלקציה והתמודדות קשובה לרפוסיה הספציפיים של המציאות המותקפת.

כמונחיו של רונאלד פאולסון ניתן לומר, כי הדיון ב'נערינו ובזקנינו' כבסאטירה תובע תשומת לב למרכיבי הרפרזנטציה שבה, כלומר לעולם המיוצג בה ולערכיו, במידה שאינה פחותה מן הטיפול ברטוריקה שלה.²¹ הסתמכות על ערכים מוחלטים, כמו 'אמור אמת' או 'טול אחריות על מעשיך', מאפשרת לסאטיריקן להוקיע את קורבנותיו מבלי להתחייב לסיטואציה קונקרטית ולהכרעות ברורות במקומות בהם

19. שם, עמ' 53.

20. שם, עמ' 35.

21. R. Paulson, *The Fictions of Satire*, Baltimore 1967.

עלולים ערכים נצחיים אלה להתנגש זה בזה. טשטוש הגבולות בין ייצוג המספר כדמות נאיבית באמת לבין הצגתו כמי שמתחזה לרמות נאיבית ומתכוון בנעשה סביבו מעמדה אירונית מעמיד בחזית הסיפור סדרה של מתחים בלתי פתורים. טשטוש זה של הגבול בין האירוני לבין הרציני מקשה על הקורא להכריע בדבר מידת מחויבותו של המספר הסאטירי לעמדות השיפוטיות שהוא נוקט. בין שיפוט הזולת לבין שפיטה עצמית של המספר הסאטירי מתקיים מתח מתמיד, והקורא חוזר ומתקשה להגדיר את מקורה המדויק של הסמכות המלעיגה. בכך הוא מונע, כמובן, את יישוב המתח המתקיים בסיפור בין שיפוט אוניברסליסטי, הנערך על פי ערכים מוחלטים בעלי מעמד אובייקטיבי, לבין שיפוט פרטיקולריסטי, הנערך על פי ערכים ואינטרסים פוליטיים סובייקטיביים.

שיח קולקטיביסטי של מיעוט לאומי

הרגישות שמתגלה ב'בנערינו ובזקנינו' כלפי המושא המותקף על ידיו היא רגישות פוליטית של סאטיריקן מעורב, הלוקח חלק בדינמיקה הספציפית של הפוליטיקה הציונית בת-הזמן. המבצע הסאטירי של עגנון מייצג את מושאו כבעל אינטרסים וכנושא תכונות פוליטיות שונות. הערנות של הסאטירה למאפייניה המיוחדים של התופעה הפוליטית והתרבותית שאותה הוא תוקף ניכרת בשורה של הכרעות המייצגות אותה, באורח תוקפני ושולל, כשיח תרבותי של מיעוט לאומי. בדבריו של חמדת המספר, המבליטים את המתח סביב המוסכמה הפואטית של הדירת המספר לחיי הנפש של גיבוריו, ניכרת ההתמודדות הסאטירית של עגנון עם האופציה של תרבות של מיעוט לאומי ונטייתה לדפוסי שיח קולקטיביסטיים.

הערתו הפואטית של חמדת מעמידה תחת שבט ביקורתה את נטייתה של ספרות מעין זאת להעניק ערך קולקטיבי לכל.²² המדובר, למעשה, בהפרה שיטתית של מנגנונים, המסדירים ומבחינים בין תחומי השית והחוויה האנושיים בשדה תרבותי מסוים. בשיח של מיעוט, ובתוכו גם בשיח הספרותי, רווחת נטייה לייצוג קולקטיביסטי של עמדות ושל חומרים. בעיקרו של דבר הוא מתקשה להכיר באוטונומיה של עולם החוויות הפרטי, וייצוגיו נוטים לטשטש את קווי הגבול המבחינים בין הפרטי לבין האישי ובין הציבורי לבין התברתי. הדרמה של חיי הפרט הופכת בה, בדרך זו או אחרת, גם לדרמה קולקטיבית בעלת מגמות פוליטיות. בספרם על פראנץ קפקא הצביעו ז'יל דלו ופליקס גואטארי על מנגנון זה של קולקטיביזציה כמעט טוטאלית כעל אחד ממאפייניה של מה שהם מכנים בשם 'ספרות

22. עגנון עצמו תקף את הספרות הגליציאית כספרות פרובינציאלית של מיעוט לאומי, ראה לעיל, הערה 12. על הספרות העברית בגליציה כספרות של מיעוט לאומי, ראה: ח' חבר, "גורו לכם מן הגליציאים" בספרות גליציה והמאבק על הקנון בסיפורת העברית, תיאוריה וביקורת, 5 (1994), עמ' 55-77.

זוטר' (Minor Literature), שהיא ספרות העומדת תדיר ביחס של אפוזיציה אל ספרותה ושיחה של תרבות שלטת.²³

עגנון מפעיל את הסטירה שלו מתוך רגישות כפולה הכוללת הן את ההצלפה האוניברסליסטית, שתוקפה יפה לכל מקום ולכל זמן, והן את ההתקפה הספציפית, הממוענת ישירות אל דפוסי ההתנהגות של בעלי תודעה פרובינציאלית ונחיתות של מיעוט לאומי בגולה. כך, למשל, חושף התיאור של משלחת ההצלה הציונית לפיטשיריץ את דפוסי ההונאה העצמית של חברי המשלחת. אך לכך מצרף עגנון גם תיאור מגחיך של חשיבה קולקטיביסטית, המתרצת התנהגות של חולשה ומעוצבת כשקלא וטריא תלמודי של יהודים גלותיים, בניו של מיעוט לאומי:

מכיון שאנו עושים אגודות אגודות – מה אנו ומה כוחנו ואם תאמרו: מה ראיתם, דמם של בני רחוב פלוני סומק טפיו? יש לישיב: הואיל ועיקר עזרתנו בבחינת שב ואל תעשה הוא, כלומר, שלא המעשה הוא העיקר, אלא עצם הויתנו בעיר, על-כרחם שאסור להתגודד אגודות אגודות.²⁴

הלעגת הקולקטיביזם הפרובינציאלי של ציוני גליציה ניכרת במידה רבה במערכת המסועפת של חילופי זהויות ושל הכפלתן שמייצר הסיפור. ביסודה זוהי תחבולה סאטירית מסורתית, המבקשת לחסל את הדיוקן האינדיווידואלי של קורבנותיה, אלא שבנוסף לכך מלעיג כאן הסיפור הסאטירי גם על מגמות של קולקטיביזציה המטשטשות כל ייחוד פרטי בהקשר לאומי מובהק, ובכך מצטרפות לפרספקטיבה האופיינית לשיח של מיעוט לאומי: כך הוא שמו של מר לוי כהן המצטייר כלוי שהוא גם כהן, אלה הם הצמדים ויכסיל ודייכסיל, זילבר וגולד. פפי מלר הלובשת בגדי חסיד וקולעת פאות היא מושא הערצתו של מונדשפיל, הנחפו לחקות את החקיינית. זילבר וגולד מולעגים כמי שחוזרים בנאומיהם, שוב ושוב, על מסורת לאומית של כפילים ובהם הצמדים 'מויזיסי וארון, ועתה הרצל ונורדוי'.²⁵ גם התנכרותם של הציונים לגורלו של אלכסנדר מתורצת על ידי פיתוח נמרץ ומעוות של אידיאולוגיית המיעוט הלאומי. תחילה הם מתלוננים כי לא החליף את זהותו לגוי; לאחר מכן הם מנסים כוחם בטענה לוקאליסטית ומנפחים את זהותם הגליציאית הפרובינציאלית עד כדי אפיונו של אלכסנדר כ'זר במדינה שלנו'.²⁶ פרק שלם בסיפור, שכותרתו 'בלשון ובאמנות' מיוחד לפיתוח אפיון זה של תרבות המיעוט כתרבות של תחליפים והכפלות, עד כדי ניסוח פואטי נורמטיבי הדורש 'שהמלאכותי יהיה נראה כדבר שיש בו חיים, ודבר שיש בו רוח חיים יהא נראה כמלאכותי'.²⁷ דוגמת המופת למימושה של

23. G. Deleuze & F. Guattari, 'What is Minor Literature?', in: *Kafka: Toward a Minor Literature*, Minneapolis 1986, pp. 16–27

24. 'בנערינו ובקינינו', התקופה, עמ' 28.

25. שם, עמ' 35.

26. שם, עמ' 46.

27. שם, עמ' 44.

נורמה זאת הן יצירותיו של הצייר אפרים משה ליליין, ממשתפיו הבולטים של הקשת, הירחון העברי הברלינאי לספרות ולאמנות המוזכר שם. היחס החשדני כלפי הקולקטיביזם של המיעוט הלאומי ניכר גם בהתנהגותו של חמדת, המספר. כזאת היא, למשל, הכרזתו המתריסה והמיתממת של חמדת נגד החירות שמגלים סופרים בחירתם אל חיי הנפש של דמויותיהם. חמדת מופיע בקטע זה כסופר תמים ולוקאלי, המספר רק ממה שראו עיניו. אך כאמור בהכרזתו זאת תוהה אותו מספר גם על מערכת היחסים ההדוקה המתקיימת בספור בין התחום הנפשי והליבידינלי לבין התחום הפוליטי. הנשף הציוני נמדד בקני מידה של סיכויים לזיווג,²⁸ ואילו מאפיוניו של ד"ר דוידון בידי תומכיו הפוליטיים משתמעת ערנות ארוטית, בלתי מבוטלת, שלו ושל המתבוננים בו.²⁹ גם פרשת יחסיה של פשי שיינדל עם אלכסנדר הבונדאי, והריונה לדייכסיל המתנכר לה, הם מוקד לזעזוע סאטירי. אך לא פחות מכך נטויות כאן סאטירה המתפתחת לכדי 'אלגוריה לאומית', המסמנת אלמנטים פרטיים נפשיים, ובעיקר ליבידינליים, כבעלי משמעות 'ציבורית ולאומית'. הפיגורה של האלגוריה הלאומית אופיינית להתבוננות של בני תרבות חזקה בתרבות בעלת תודעה עצמית של תולשה. התרבות החלשה נתפסת על ידי בני תרבות הרוב כניצבת מולם בעמדה אופוזיציונית עקרונית,³⁰ ולכן היא גם נראית להם כמי שאינה בוררת באמצעים ומגייסת כנגדם כל משאב אפשרי, של כוח פוליטי או נפשי, תוך טשטוש קווי הגבול המבחינים ביניהם.

מנקודת המבט הביקורתית של עמדה ציונית ריבונית כלפי עמדת מיעוט לאומי ו'עבודת ההווה' הפרובינציאלית שמציעה הסאטירה, נראית הפרקטיקה התרבותית של המיעוט כאלגוריה לאומית. כך, למשל, האנאלוגיה בין פרשת התנכרותו של דייכסיל לקשר המיני שלו עם פשי לבין זייפנותו הציבורית כעסקן לאומי, מייצרת אלגוריה לאומית שבה הפרטי והארוטי מסמן את הלאומי. אך תכונה זאת של ערבוב הארוטי עם הפוליטי משמשת את עגנון גם כדי להבחין בין הגיבור החיובי של הסאטירה לבין הדמויות השליליות שלה. אלכסנדר, הדמות האמיצה והנערצת, מבחין בחדות בין האינטרסים הארוטיים שלו לבין מעורבותו הפוליטית, ועל כן את חיסול חשבונותיו הארוטיים עם דייכסיל הוא דוחה עד שיתפנה מן ההתנפלות האנטישמית.

הפעור בין בעל העוצמה הגברית שבסיפור (אלכסנדר הבונדאי, המממש היחיד של רעיון ההגנה העצמית) לבין גבריותו המפוקפקת של דייכסיל (החושש יותר מנקמתו של אלכסנדר מאשר מנחת זרועם של הפורעים), וכן גינוני הגבריות המגוחכים של זילבר השומר על כבודה של מרת זילברמן ומוזמן את גולד לדוֹ-קרב – כל אלה משרתים כאן באורח מובהק את סולם ההערכה של הכוחות הפוליטיים הפועלים בסיפור עד כדי יצירת תואם בן הנוכחות הפוליטית (במיוחד זו של ראש האזרחים) לבין המיניות המיוחסת להם. בפרשת הדוֹ-קרב הנלעג בין זילבר לגולד מהדהדת גם

28. שם, עמ' 92.

29. שם, עמ' 23, 28.

30. F. Jameson, 'Third World Literature in the Era of Multinational Capitalism',

Social Text, 15 (1986), pp. 65–88

המחלוקת שסימלה את שאלת הזיקה של הצעיר היהודי לגיוני הכבוד של האוסטררים והגרמנים. נתן בירנבוים (ד"ר דוידוון בסיפור) היה בין מי שתבעו מן היהודי הצעיר לגלות גבריות ואומץ לב, ולא לחמוק מן האתגר של הדו־קרב.³¹ דוגמה חריפה במיוחד להתרסה הסאטירית כנגד המיוזג של הפוליטי והליבידינלי היא החלום שחולם חמדת בבית זקנו.³² החלום הוא בליל חותי של הויה מינית המעוצבת בקונטקסט הפוליטי של המאבק שהתנהל בפועל בין כריש שטרן, ראש האזרחים של בוצ'אץ' (הפרוטוטיפ של סבסטיאן מונטג בסיפור), לבין ד"ר בירנבוים (הפרוטוטיפ של ד"ר דוידוון). העובדה שמרב הכוח הפוליטי והמיני מיוחס בחלום לר' יוסף דילה רינה, המקובל, מבליטה את הקשר הגאולה הלאומית המשתמע ממנו.

במסגרת המאמץ לערער בסיפור את מעמדו של שיח המיעוט הלאומי באמצעות סאטירה פנימית פרטיקולרית, נפרש גם חוס הגיוני המוביל את היהודי לזרועותיו של האנטישמי. מנגנון של הכפלות ותחליפי זהות הוא זה המציג גם כאן את היהודי כבן למיעוט החשוף לאלומות האנטישמיות: פן דובידזעני, יועצו של זילבר המכין עצמו לדו־קרב, מספר לזילבר כיצד רומה בן הגרף פיטשוונסקי אשר חשק בבת ישראל כשרה ובמקומה שידך לו אלטריל שפחה גויה שידעה יידיש והובאה אליו לבושה בבגדי יהודיה.³³ פן דובידזעני מפתח את רצף דבריו באמצעות אסוציאציה המעמדת את היוועצותו של זילבר היהודי בו, הגוי, עם שירות הדוב שהעניק אלטריל היהודי לבן הגרף. המסקנה האנטישמית של מהלך אנלוגי זה, המכפיל את תבנית חילוף הזהויות של המיעוט הלאומי, מוצגת בסיפור כמסקנה שהיא טבעית וברורה למדי עבור הגוי:

נמלך אתה בי, ארוני הרוקה, באיזה כליז'ין יפה להשתמש כלפי המנוול שלך, מה שמוז - זילבר! טעיתי - גולד! איעצך: טול קנה רובה. פוי! פוי! בעל דבבך מוטל לפניך מת. פחות יהודי בעולם.³⁴

לשון לאומית ומיעוט לאומי

דווקא בתחומי הקיסרות האוסטרו־הונגרית, מרובת־הלאומים, הייתה השפה הלאומית לקנה־מידה מרכזי אשר קבע, ברוח תפיסתו הרומנטית של הרדר, זהות לאומית ובמיוחד את רציפותה.³⁵ עגנון, המשחזר בסאטירה שלו את ימי המאבק המר (שאחד משיאיו התחולל בוועידת צ'רנובין' ב־1908) בין הלשונות - העברית והיידיש - נאמן בסאטירה שלו לעמדה הציונית הנחרצת, המעדיפה את העברית על פני היידיש.

31. 'י' דורון, הגותו הציונית של נתן בירנבוים, עמ' 43, 44.

32. 'בנצ'רינו ובוקנינו', התקופה, עמ' 76.

33. שם, עמ' 56-57.

34. שם, עמ' 57.

35. דורון, הגותו הציונית של נתן בירנבוים, עמ' 62.

ולכן אי־ידיעת העברית של תבורת הציונים שבסיפור מותקפת בחריפות ומוצגת כאות קלון לתהום הפעורה שבין יומרתם לפתח תרבות ציונית לבין הגשמתה העלובה. בכך הוא חוזר וחושף את יומרתם את הריקה ואת התדמית חסרת הכיסוי שהם מבקשים להציג. אך ביקורתו העיקרית של הסאטיריקן מכוונת כלפי עצם מאמציהם של ציוני גליציה לקיים חיים לאומיים במציאות לשונית של מיעוט לאומי בגולה. המאפיין המרכזי של מציאות זאת הוא הדה־טריטוריאליזם, כלומר מציאות לשונית אשר מערערת על קיומו של קשר טבעי בין לשון לבין טריטוריה, הסיפוס לדימויים מודרניים של זהות לאומית. בכך, בדרכו, אין עגנון מסתפק בחשיפת הרמייה העצמית והעליבות של ציוני גליציה אלא משקיע מאמץ בהתחקות אחר המנגנון התרבותי הספציפי שהם מפעילים כדי לקיים את תרבות המיעוט הלאומי. ז׳יל דלו ופליקס גואטארי מציינים את הדה־טריטוריאליזם כמרכיב חיוני ואפייני ל'ספרות זוטרת', לעתים זו של מיעוט לאומי, הנכתבת בשוליה ולעומתה של התרבות השלטת.³⁶ סופר של מיעוט לאומי, המבקש לתחום לעצמו מרחב של קיום עצמאי, כותב לעתים בלשון המערערת על הקשר הטבעי שבין לשון לבין טריטוריה, האופייני לדימוי הלאומי המודרני. לשם כך יהא עליו לכתוב בלשון שאינה שלו, לכתוב בלשונו אך מחוץ למולדתו, או בלשון שאינה לשונו של הריבון. או בניסוחו של דב סדן, שהגדיר את השיח הציוני בגליציה של אותם ימים כמתנהל 'כדרך המתבוללים מדור דור, בלשון השליט, ואפילו מיעוט שליט הוא, אף אם רוב קוראיו לשון דיבורם בבית וברחוב וביניהם לבין עצמם לא היתה פולנית אלא יידיש, ולשון תרבותם לא היתה פולנית אלא עברית, ולשון השכלתם לא היתה פולנית אלא גרמנית, ולשון רוב אוכלוסיית סביבתם לא היתה פולנית אלא רותנית'.³⁷

מגמה כזאת של ערעור על דפוסים מוסכמים של שימוש לשוני ניכרה לא אחת כחלק מן הפרקטיקה התרבותית, שהדגישה את 'עבודת ההווה' הציונית על פני האוריינטציה של 'עבודת העתיד' הארץ־ישראלית. מגמה זאת בלטה, בין השאר, בפולין ביצירתם הספרותית של אליעזר שטיינמאן וצ'ז' ויינברג ויוצרים אחרים שפעלו סביב כתב־העת קולות, שהופיע בווארשה בראשית שנות העשרים.³⁸ בכמה מהצהרותיהם העלו סופרים אלה על נס דווקא את הפונטציאל המיוחד של הקיום היהודי בגולה והבליטו את היתרון שבממד הדה־טריטוריאלי של השפה העברית על פני הטריטוריאליזציה שלה במרכז הארץ־ישראלי.³⁹ ואכן, למשל, המתלוקת הנלעגת שבסיפור סביב שאלת ההברה הנכונה כדיבור מובאת בו בהקשר הפוליטי של התמיכה

36. ראה לעיל, הערה 23.

37. ד' סדן, 'ראש וראשון - ראש מוס הוא ראשון? הדוגמה: צמיחת המנהיגות בציונות בגליציה', בתוך: קבוצות עילית ושכבות מנהיגות בתולדות ישראל ובתולדות העמים, ירושלים תשכ״ז, עמ' 135.

38. H. Hever, 'From Exile Without Homeland to Homeland Without Exile', in: Y. Gutman, E. Mandelson, J. Reinhartz & C. Shmeruk (eds.), *The Jews of Poland Between Two World Wars*, Hanover-London 1989, pp. 334-367.

39. א' שטיינמאן, 'הערות קטנות, מרכז', קולות, גיליון 3, וארשה תרפ״ג, עמ' 117.

הגליצאית המקומית בטריטוריאליזם שהזין את תומכי פתרון אוגנדה בימי הרצל. התפעלותו המופרזת של חמדת מעמדותו המופגנת של ד"ר דוידזון, אשר 'אפילו בזרנון היה מסיח',⁴⁰ מחדדת את תשומת הלב לפרובלמטיות של ההקשר העממי של הפוליטיקה הציונית של 'עבודת ההווה'. הלעגת הסופרים שבסיפור נערכת במידה רבה תוך ייצוגם כמי שמבקשים, איש איש בדרכו, לממש היגיון תרבותי זה של ספרות מיעוטים דה־טריטוריאליים. כזהו, למשל, הסופר גמליאל פדהצור סינסנפס, אשר פתר את 'הפרובלמה עברית זרנון' באמצעות כתיבה בפולנית.⁴¹ הבורות הכללית שמפגינים הציונים המקומיים בספרות העברית היא עניין של שיטה. אך את הייצוג האבסורדי, המוקצן, שמעניק הסאטיריקן לטיפוח הספרות העברית בגולה הפרובינציאלית, השקועה באדישות לאומית ובבורות, הוא ממקם במסגרת ניסיון לספח בגולה תרבות לאומית אוטונומית של מיעוט לאומי.⁴² כזהו, למשל, שוויין הנפש שמגלים זילבר וגולד כלפי שאלות הספרות והתרבות הלאומית. תוצאתה המיידית של אדישות זאת הוא אותו תרגול סרק של עימות בין הספרות היידית לבין זפרות העברית, כאשר כל אחד מהם, זילבר בתורו וגולד בתורו, יכול לייצג גם את מדת יריבו. אך, כאמור, הגחכתו של דפוס תרבותי זה של מיעוט לאומי אינה ערכת כאן רק באמצעות ניגוח חיצוני, אלא גם תוך מתיחה מקסימלית וקריקטורית ול הגיונו. כך, למשל, מציין המספר כי במהלך הפיוס והנסיגה מרעיון הדו־קרב, וולד קיבל על עצמו לרשום את זילבר בספר הזהב.⁴³ שנינה דו־לשונית זאת, מערבת יידיש ועברית (ביידיש: זהב ביקש לרשום את כסף בספר הזהב) הבאה לאפיין ושייה בעלת אופי לאומי מובהק, ממחישה את ההתייחסות ההיתולית אל הלשון כאל ושחק, מעין זירה אוטונומית, לא רפרנציאלית ועל כן גם לא טריטוריאליים, של קיום לאומי בגולה. אך נראה כי הדוגמה המופלגת ביותר בסיפור לדפוס זה של ה־טריטוריאליזיה שנוקט שיח המיעוט הוא האפיון ההיפרבולי של אדון 'אני ואפסי עוד' כמי שלמד שפה באמצעות שינונו של המילון.

אפילוג

מאמצי השתדלנות של חמדת לשחרורו של אלכסנדר לא העלו דבר. הקטע המסיים את הסיפור גם פותח אותו מחדש (גם טיפוגרפית). עלילת המסע כרכבת, משבוש אל פיטשירין ושוב אל שבוש וחוזר חלילה, מארגנת את חלקיו של הסיפור. ואילו פריצת מסגרת מעגלית זאת, הנפתחת בשורה 'עוד טיפת דיו אחת בקצה קולמוסי',⁴⁴ מאשרת מחדש את מעמדו של הסיפור כמעין 'יומן של סופר'. כאן, בשבתו בקרון הרכבת

40. 'בנצרינו ובוקנינו', התקופה, עמ' 23.

41. שם, עמ' 33.

42. שם, עמ' 55.

43. שם, עמ' 82.

44. שם, עמ' 94.

הנוסעת לשבוש, רואה חמדת את השוטר מוביל את אלכסנדר אסור בשלשלאות ותוהה, 'אם יד המקרה לערוך לפנינו מילודרמה זו'.⁴⁵ הציגה והריחוק הרגשי שבתיאור 'ז'אנרי', תיאטרלי זה של קורבן ההגנה היהודית העצמית מוצמדים בטקסט גם לדאגה כנה שמביע חמדת כלפי גורלו של אלכסנדר באוזניו של דייכסיל. דייכסיל, הנואם, 'ידיו מלאות. זר פרחים הקריבו שי לנואם'.⁴⁶ לדייכסיל הקריבו קורבן תודה בדמות פרחים, ואילו הקורבן האמיתי הוא אלכסנדר המובל כבול בידי השוטרים. הניגוד האירוני הזה מובא לשיאו בתיאור האזיקים כחלק מפולחן של העלאת קורבן: 'האזיקים עתיקים היו ומלאים חלודה היו ובמקצת אדומים היו; כנראה הדק השוטר את ידי אלכסנדר ויו מדמו אל האזיקים. אבל פרחי מר דייכסיל ידידי היו חדשים ורעננים'.⁴⁷ 'כן, כן, חבר, אין שמחה שלמה בגלות!', משיב לו דייכסיל, ומשלים ביניהם מעגל דיאלוגי של הבנה, הממוג את הפאתוס של חמדת ביחס לאלכסנדר עם האירוניה שלו כלפי דייכסיל, מכפיף את הפוליטיקה הפרטיקולרית לסאטירה האוניברסלית ומציע לקורא הקשר של משמעות, שבו אכן 'אין שמחה בגלות!':

.45 שם, שם.

.46 שם, עמ' 93.

.47 שם, עמ' 94.